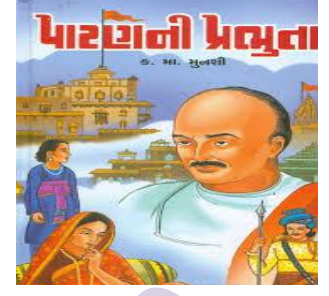

પુસ્તકનુંનામ :- પાટણની પ્રભુતા
લેખકનુંનામ :- કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
સાહિત્ય પ્રકાર :- ઐતિહાસિક નવલકથા

‘પાટણની પ્રભુતા’ (૧૯૧૬) કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીની એ ઐતિહાસિક નવલકથા છે. જેમાં પાટણ શહેર કેન્દ્રસ્થાને છે. ગુજરાતના સોલંકીયુગના ઇતિહાસ પર આધારિત કથાવસ્તુ છે. કર્ણદેવ સોલંકીના મૃત્યુસમયે પાટણમાં જૈન શ્રાવકો અને મંડલેશ્વરો વચ્ચે ચાલતીસત્તાની સાઠમારી તથા મુંજાલથી પોતે વિશેષ પ્રભાવશાળી ને મુત્સદ્દી છે એવુંદેખાડવાની મીનળદેવીની ઇચ્છા એ બે ઘટનાકેન્દ્રોમાંથી નવલકથાનું સમગ્ર કથાનક આકાર લે છે. મુંજાલનો પ્રભાવ ઘટાડવા મીનળદેવી આનંદસૂરિના અભિપ્રાયો પ્રમાણે ચાલવા જતાંમુશ્કેલીમાં મુકાય છે. આખરે થાકીહારીને તે ફરી મુંજાલની શક્તિ ને બુદ્ધિનો આશ્રયસ્વીકારીને, ઊભી થયેલી વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી છુટકારો મેળવે છે. એટલે વાસ્તવમાં આનવલકથા રાજકીય પૃષ્ઠભૂમાં આકાર લેતી , સ્ત્રીના વૈયક્તિક અહં અને પતનની કથા બની રહે છે. પાટણ પર આક્રમણ કરનાર અવંતીના સેનાપતિ ઉલક સાથેસંજોગવશાત્ કરવામાં આવતી સંધિ, પાટણની ડામાડોળ દશાનો લાભ લઈ ભીસ દેવા મથતાજૂનાગઢના રા’નવઘણની હાર એ આ નવલની મુખ્ય રાજકીય ઘટનાઓ છે ; પણ વાસ્તવમાં કૃતિ કાકનીપરાક્રમગાથા છે. પાટણના રાજ્યતંત્ર અને એ રાજ્યતંત્રની આસપાસવીંટાયેલી વ્યક્તિઓના અંગત જીવન સાથે. એમાં જૂનાગઢના રા’નવઘણના પાટણના રાજ્ય સાથેનાઘર્ષણની , પાટણ અને માળવા વચ્ચેની સંધિની તથા તેના રાજકીય દાવપેચની વાત છે ; જયદેવનાપ્રણયસંબંધની વાત છે ; ઉદા મહેતાના મંજરીને પોતાની પત્ની બનાવવાના ઉદ્ધમાતની વાત છે ; મુંજાલના પુનર્લગ્નની વાત છે ; કીર્તિદેવના કુળના રહસ્યની વાત છે ; મુંજાલ મહેતા અનેકીર્તિદેવ વચ્ચે રહેલી રાજકીય વિચારસરણીના મતભેદની વાત છે ; અને તેમ છતાં આખીકથામાં આ બધી વાતોનું સ્થાન ગૌણ છે. કથામાં ખરેખર ધ્યાન તો ખેંચે છે ભૃગુકચ્છ-લાટથીઆવેલો ભટ્ટ કાક અને તેના પ્રણય-પરાક્રમની કથા. અન્ય ઘટનાઓ એખ યા બીજી રીતે કાકનોપ્રભાવ ઉપસાવવામાં નિમિત્ત બને છે. નવલકથાનું માળખું કાકની ભ્રમણકથાનું છે. ભ્રમણનેઅંતે પોતાના પરાક્રમથી કાક પ્રાપ્ત કરે છે પાટણના રાજ્યતંત્રમાં પોતાનો પ્રભાવ અનેમંજરીનો પ્રેમ. કાક ભૃગુકચ્છથી ત્રિભુવનપાળની સાથે પાટણ આવે છે ત્યાંથી કથાનો આરંભથાય છે. પહેલા ભાગમાં કાક પોતાનાં બુદ્ધિ-ચાતુર્યથી રા’નવઘણનો પરાજય કરે છે અને ઉદામહેતાના હાથમાંથી , ખંભાતમાંથી, મંજરીને છોડાવે છે. મંજરીના સૌંદર્યથી કાક એના પરમુગ્ધ થાય છે , પરંતુ પોતાની વિદ્વત્તાના અભિમાનમાં મસ્ત મંજરી અભણ કાકને દયાભાવથીજુએ છે. બીજા ભાગમાં કાક પોતાની વિચક્ષણ બુદ્ધિથી મુંજાલને

પ્રભાવિત કરે છે , જયદેવની પ્રિયતમા માટે સંદેશો લઈ જાય છે અને પાટણમાં ઉદાના માણસોના હાથમાંથી મંજરીને છોડાવે છે. ઉદાથી બચવા વિદુષી મંજરીએ કાક સાથે અનિચ્છાએ લગ્ન કરવાં પડે છે, પણ લગ્નની રાતે જ તે કાકને તિરસ્કારે છે. ત્રીજા ભાગમાં કાક ફરી વખત ઉદાના હાથમાંકેદ પકડાયેલી મંજરીને છોડાવે છે અને કીર્તિદેવના કુળને જાણી લાવે છે. કીર્તિદેવને મોઢે કાકની શક્તિની પ્રશંસા સાંભળી મંજરીનો કાક પ્રત્યેનો તિરસ્કાર ઓસરે છે. ચોથા ભાગમાં રા 'ખેંગારને પકડવા નીકળેલો કાક રા 'ખેંગારનો મિત્ર બને છે , ખેંગારની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થાય ત્યાં સુધી એ ખેંગારની કેદમાં રહે છે , ખેંગારને રાણકદેવી સાથે જૂનાગઢ નાસી જવામાં મદદ કરે છે અને જેના વર્ગનું સંપૂર્ણ ખંડન થયું હતું તે મંજરીનો હૃદયસ્વામી બને છે. અપ્રસ્તુત વિદ્વતચર્યા, ચિંતન તથા લાંબાં સ્થળકાળનાં વર્ણનો ને પાત્રોના જન્મ-ઉછેર-સ્વભાવની વિગતપૂર્ણ માહિતી આપવાની લઢણોનો ત્યાગ કરી , ઘટનાઓને નાટ્યાત્મક બનાવીને વાર્તારસ જમાવવા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી આ નવલકથાએ 'સરસ્વતીચંદ્ર' પછી ગુજરાતી નવલકથાની કાયાપલટ કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. અલબત્ત , ઐતિહાસિકને બદલે કાલ્પનિક પાત્ર કાકનું ઔચિત્યથી વધારે ગૌરવ , કાકનાં રોમાંચક પરાક્રમો અને એને પરિણામે તેને પ્રાપ્ત થતો મંજરીનો પ્રેમ , કીર્તિદેવના ભૂતકાળ પાછળ છવાયેલી રહસ્યમયતા ઇત્યાદિ તત્વોને લીધે આ નવલકથા પણ 'પાટણની પ્રભુતા'ની માફક 'ઐતિહાસિક રોમાન્સ'ની છાપ ચિત્ત પર પાડે છે.